

Слісаренко О. М.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародного права,
історії права та політико-правових вчень
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

РОЗУМІННЯ ОСОБИСТОЇ ГІДНОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В ЕПОХУ ПЕТРА I

UNDERSTANDING OF PERSONAL DIGNITY IN THE RUSSIAN STATE IN THE ERA OF PETER I

Автором розглянуто деякі етико-правові аспекти уявлення про права особи в Московській державі на переломі епох Середньовічного та Нового часу на основі аналізу офіційної документації початку XVIII ст.

Ключові слова: права людини, особиста гідність, громадянське суспільство, суспільна ініціатива, бюрократичний формуляр, ділова документація.

Автор рассматривает некоторые этические и правовые аспекты представлений о правах личности в Московском государстве на переломе эпох Средневековья и Нового времени на базе анализа официальной документации начала XVIII ст.

Ключевые слова: права человека, личное достоинство, гражданское общество, общественная инициатива, бюрократический формуляр, деловая документация.

The author examines some of the ethical and legal aspects of ideas about the rights of the individual in the Moscow state in the watershed of middle Ages and modern times on the basis of the analysis of official documentation of the beginning of the XVIII century.

Key words: human rights, personal dignity, civil society, social initiative, bureaucratic form, business documents.

Особиста гідність людини є невід'ємним елементом усвідомлення природних людських прав. Теорія природних прав людини почала формулюватися європейськими мислителями наприкінці феодальної епохи, що завершувалась періодом Ренесансу в широкому (а не лише культурно-естетичному) розумінні. Пошана до загальних прав людини тісно пов'язана із загальним ставленням до особистості, шануванням її природних прав, її праці та її власності, створеній завдяки цій праці у законний спосіб. Навпаки, нехтування людською гідністю, порушення її природних прав веде до нешанування чужої праці та, зрештою, до неповаги до чужої власності, а зрештою і до допуску кримінального правопорушення або проти власності, або проти особи.

Перехід від феодального суспільства до суспільства ринкового відбувався в європейських країнах через заміну станово-представницьких монархій на режим абсолютизму. У деяких країнах абсолютистські режими не змогли витіснити органи станового представництва (Англія, Скандинавські країни), хоча і суттєво обмежили їхні повноваження. Переважно це досягалося методом нескликання парламентів протягом тривалого часу. У більшості ж інших, так званих континентальних країн – Франції, Пруссії, Іспанії, Португалії, абсолютизм здійснювався в більш традиційних формах. У Речі Посполитій такої перехід не супроводжувався встановленням абсолютної влади короля через оригінальний державно-правовий лад «шляхетської республіки», який не змогли подолати навіть такі видатні фігури, як Ян III Собеський та Август II Сильний. Специфічне місце в цьому процесі займає Московська держава.

Метою статті є аналіз офіційного листування правлячих кіл Московської держави в перші роки XVIII ст., у роки Великої Північної війни, після перемоги в якій Московське царство перетворилося на Російську імперію. Завдяки такому аналізу автор сподівається дійти висновків про ступінь розвитку прав особи та особистої гідності в цій державі, частиною якої стала і більша частина України. Аналізу буде піддано листування між офіційними та посадовими особами Московської держави як найбільш показове та краще збережене. Комплекс цих документів був зібраний та опублікований протягом 1887–1974 рр. у збірнику «Письма и бумаги императора Петра Великого». Ця збірка містить як офіційні нормативно-правові акти (Укази царя та рішення Військових нарад і Боярської Думи, міжнародні угоди у формі міждержавних трактатів, акти внутрішнього законодавства – «Статути», «Регламенти»), так і листування між посадовими особами та їхні звіти і повідомлення Петру I. Це гігантське видання сьогодні не закінчене. Випущено 13 томів (деякі у двох книгах), що містять документацію петровської епохи від 1688 р. по 1713 р. включно.

Автор цього матеріалу вбачає можливим піддати аналізу один із томів цієї серії, а саме восьмий, що має дві частини (випуски) та містить документацію за 1708 р. Автор статті вважає достатнім обмежитися аналізом лише одного з тринадцяти томів, оскільки ці матеріали є типовими в усіх томах видання. Цей матеріал може розглядатися і як початковий для поглиблення досліджень у цьому напрямі, оскільки за межами запропонованої статті залишається аналіз становища інших верств населення – селянства,

козацтва, посадського (міського) населення. Крім того, автор статті не виключає, що з часом офіційна титулатура та трафарет підпису посадових осіб могли змінюватись, але такі приклади йому не зустрічалися в процесі роботи над масивом документів, бо, очевидно, це явище або не існувало, або було нехарактерним.

Питання розвитку державного апарату та суспільних відносин у тодішній Московській державі, що з 1722 р. перебрала найменування Російської імперії, вивчалось в багатьох працях у різноманітних аспектах. Переважно це були класичні праці загальноісторичного характеру таких відомих істориків, як В.Й. Ключевський, С.Ф. Платонов [1], Л.В.Черепнін [2], у яких здійснено глибокий аналіз установ станово-представницької монархії в Московській державі, або праці істориків права щодо особливостей функціонування управлінського апарату цієї епохи [3]. Частково нашої теми стосувалась цікава монографія Л.Ю. Шепелева «Титулы, мундиры, ордена» [4], де здійснено історико-культурологічний аналіз станово-службової структури російського суспільства, що сформувалась внаслідок петровських реформ. Однак нам не вдалося виявити спеціальних праць історико-правового характеру, де б питання прав особи розглядалось під таким кутом.

На думку автора, у Московській державі процеси утворення станово-представницької монархії та встановлення абсолютизму відбувалися паралельно, що є парадоксом. У європейських країнах етап станово-представницької монархії завжди передував встановленню абсолютистських режимів. Традиційно першим монархом, що здійснив конкретні кроки в побудові абсолютистського режиму, вважається великий князь Московський Іван IV, пізніше прозваний Грізним. Саме він оголосив себе у 1547 р. царем, тобто нарік титулом, яким іменувався в північноруських літописах до цього лише хан Золотої Орди. Тим самим було підкреслено претензії великого князя Московського на всі території колишньої Орди всупереч намірам володарів інших залишків Золотої Орди (Казанського, Астраханського, Касимівського, Кримського та Сибірського ханств).

Знову ж таки саме з ім'ям Івана IV пов'язують дослідники і виникнення інститутів станового представництва в Московській державі. Саме Іваном IV було скликано перший Земський Собор 1549 р., який затвердив новий судовий закон, відомий під назвою Судебника 1550 р. Усього ж грізний цар скликав вісім Соборів різного масштабу та тривалості [5]. У подальшому дослідники нараховують приблизно 57 соборів, останній з яких відбувся 1684 р.. Правда, академік С.Ф. Платонов нараховує їх значно менше – близько 43, починаючи з 1566 р. і до 1653 р. [6]. Розгляд цих розбіжностей не є метою нашої статті, тому будемо спиратись на висновки Л.В. Черепніна, що опрацьовував матеріали всіх своїх попередників. Собори мали різну тривалість – від одного дня (Собор 1645 р., що затвердив на престолі неповнолітнього царя Олексія Михайловича) до трьох років (Собор 1610–1613 рр. у період Смути). Переважно

вони тривали від кількох місяців до одного року. Проте, незважаючи на майже півторастолітню історію, Собори так і не стали реальним інструментом формування в Московській державі громадянського суспільства.

Можна констатувати, що в період діяльності Соборів у Московській державі існував режим «напівабсолютизму» та тривала більш чи менш інтенсивна боротьба між самодержавством та правом народо-владного представництва. Яскравим виявом подібної боротьби двох ідеолого-правових тенденцій можна вважати полемічне протистояння князя Андрія Курбського та царя Івана IV. Якщо перший був прибічником західноєвропейської моделі договірної політичного ладу, яка існувала і в домонгольській Русі, то останній обстоював «принцип порабощення властью всех подданных, к какому бы чину они не принадлежали – от высокородных князей до страдников» [7].

Зі встановленням влади династії Романових боротьба тривала, але вже з явною перевагою самодержавства над принципом особистої свободи. Остаточо самодержавство в Московській державі перемогло в останні роки правління Олексія Михайловича та за його синів, після встановлення режиму «цезарепапизму» – обмеження, а згодом і скасування патріархату (1667–1700 рр). Більше того, Петру I вдалося встановити режим необмеженої особистої влади та закласти підвалини необмеженої монархії в Росії на подальші двісті років. На нашу думку, це призупинило процес створення громадянського суспільства, а в тих регіонах Російської імперії, де такі елементи вже виникли чи перебували в стадії формування (Прибалтика, Україна та ін.), їх було серйозно загальмовано, наслідки чого не були подолані до останнього часу. Одним із наочних проявів цього процесу є ставлення до особистої гідності, що простежується в документації тієї епохи. Варто застерегти, що аналізуватися буде лише офіційне листування, до якого, зрозуміло, було залучено лише панівну еліту московського суспільства, але, на нашу думку, тим очевиднішими будуть приклади.

Царські сановники, навіть найвищих рангів, свої листи до Петра I зазвичай підписували формулою «Вашої царської величності найнижчий раб» Так підписували свої листи до царя, наприклад, генерал-адмірал Ф.М. Апраксін [8], смоленський губернатор П.С. Салтиков [9], азовський губернатор І.А. Толстой [10], генерал-лейтенант Р.Х. Боур [11], генерал М.Ю. Іфлянт [12], командувач гвардійською бригадою князь М.М. Голіцин [13], думний дяк, що фактично керував Боярською Думою, – А. Іванов [14]. Варто зауважити, що серед цих осіб є й аристократи, пов'язані кровними узами з Романовими – Апраксіни, Салтикові, чії родички були вдовицями братів Петра I, царів Федора та Іоанна. Згадані нами генерали були німецькими іноземцями на царській службі, однак і вони змушені були прийняти московську етику особистих відносин. Правда, варто зазначити, що генерал Родіон Боур (справжнє прізвище – Рудольф Бауер) був дезертиром із лав шведської

армії, тобто перебував на становищі царського підданого. Інші генерали-іноземці, найняті на службу Петром I здебільшого з саксонської та австрійської армії, терміна «раб» у своєму листуванні до царя не використовували. Натомість фігурував термін «вашої царської величності слуга», або «покірніший слуга» [15]. Правда, вони розглядалися лише як тимчасові найманці, а їхня служба тривала від одного до трьох років.

Серед інших представників старої московської аристократії дехто вживав формулу «непотребний твій государів раб» (наприклад, московський комендант, в подальшому губернатор Сибіру князь М.П. Гагарін) [16]. Траплялися і формулювання «найпокірніший та найнижчий раб». Так підписували свої кореспонденції комендант Нарви, син царського вихователя І.М. Зотов [17], голова Монастирського приказу, боярин І.О. Мусін-Пушкін [18], наблизений до царя майор гвардії Ф. Глебов [19]. Досить рідкісним був підпис, що його застосовував колишній наставник царя, воевода Казанський, князь Б.О. Голіцин – «Холоп твій Бориско» [20]. Тут маємо не лише принижувальне формулювання становища особи відносно монарха, але й підкреслення особистого принизливого іменування «Бориско». Але при цьому князь Голіцин звертався до царя на «ти».

Були й певні винятки. Наприклад, фельдмаршал Б.П. Шереметьєв [21] та канцлер Г.І. Головін підписувалися лише як «раб твій» [22]. Варто зауважити, що це були не стільки родовита аристократія (не мали князівських титулів, тому пізніше були піднесені Петром I до статусу графів, якого раніше в Московській державі не існувало), скільки найближчі поплічники царя в його реформаторських зусиллях. Так само іменував себе і родич царя (чотириюрідний дядько), голова Розрядного приказу, а згодом московський губернатор Т.М. Стрешнев [23]. Унікальним винятком був фаворит царя О. Меншиков – йому дозволялося підписувати листи лише іменем та прізвищем [24]. Особливе становище мав також і князь-кесар, голова Преображенського приказу Ф.Ю. Ромодановський. Він підписував листи до Петра I титулом та іменем «Князь Федір» [25]. За відсутності царя у європейській мандрівці в 1697–1698 рр. або в далеких поїздках (наприклад, до Польщі чи до Архангельська) цей родовитий і досвідчений аристократ фактично керував діяльністю всього державного апарату Московської держави. Варто також нагадати, що Преображенський приказ відіграв тоді роль, аналогічну нинішній ФСБ.

Зовсім іншу ситуацію ми спостерігаємо у листуванні цих же самих осіб між собою. Звертаючись один до одного, вони вживали низку формул: «Мій государю...» або «Мій добродію...» – якщо мова йшла про рівних за службовим статусом осіб, або «Благородний пане генерал...» – якщо начальник звертався до підлеглого [26]. Завершувалися листи також досить стандартною формулою ввічливості «Ваш завжди слуга...» [27]. Окремим було листування старих аристократичних родин із безрідним вискоккою, фаворитом царя О. Меншиковим. До

нього зверталися: «Світліший князю, наш особливий добродію...», але підпису «раб» завжди уникали [28]. У такий спосіб родовита аристократія давала зрозуміти, що погоджується на визнання себе різного ступеню «рабами» лише государя, божого помазаника, але жодним чином не О. Меншикова. Для них він залишався «Пилипом із конопель», хоча й мав безмежну владу завдяки своїй незбагненій близькості з царем.

Згадана нами формула підпису зберігалася навіть у колективних листах царю, написаних після військових нарад («консілій»): кожен учасник підписував лист-звіт уже усталеним та, очевидно, закріпленим за ним особисто трафаретним найменуванням.

Інша ситуація з розумінням особистої гідності існувала в Гетьманській Україні. Українські землі після укладення Коломацьких статей 1689 р. мали в Московській державі все ще велику автономію. Характерним свідченням такого статусу є формуляр підпису гетьмана Війська Запорозького, що його використовував І.С. Мазепа. На відміну від російських владоможців, гетьман І. Мазепа підписував свої листи до царя «Вашої царської величності вірний підданий та слуга найнижчий», тобто рабської термінології ми тут не бачимо [29]. Подібну ситуацію бачимо ми і в листуванні полтавського полковника І.П. Левенця з вищим керівництвом Московської держави. Тут також ми бачимо трафарет підпису: «Вашої вельможності найнижчий слуга» [30]. Між іншим, у подібний же спосіб підписували свої листи посланці іноземних держав. Скажімо, посол угорського інсургента князя Ф. Ракоці Олександр Недецький у листі до Петра I застосував формулу «Залишаюся вашої величності найнижчий слуга» [31]. Правда, угорський князь перебував у становищі невизнаного монарха, але з ним контактували більшість монархів Європи, крім, зрозуміло, Австрійського імператора, проти влади якого він і повстав.

Таким чином, в офіційній документації простежується три варіанти фактичного статусу посадових осіб Московської держави. Одиниці, надзвичайно наблизені до царя (О. Меншиков, Ф. Ромодановський), підписували документи особистими іменами, інколи з титулами. Більшість підданих, незалежно від службового та соціального становища, використовували трафарет підпису з терміном «раб», але, залежно від наблизеності до царя, додавали різноманітні уточнювальні прикметники за принципом: що далі від монарха, то більш принизливий ступінь цього прикметника. Третю групу царських службовців становили іноземні найманці на військовій та цивільній службі. Замість підпису «раб» їм дозволялося використання менш принизливого «слуга» з додаванням тих же прикметників. Усі вони служили на тимчасовій основі і перебували під опосередкованим захистом іноземних держав. Окрему групу становили документи дипломатичного корпусу та української гетьманської адміністрації, які теж використовували трафаретний підпис з уживанням слова «слуга». Це наближує їх особисте становище до третьої групи.

Отже, маємо приклад того, що на певному етапі ситуація з усвідомленням особистої гідності в Московській державі та в її автономній частині Гетьманщині суттєво відрізнялася. У власне російському суспільстві ясно простежується модель типу східної деспотії, тоді як в українському суспільстві вона все ще залишається наближеною до європейської традиції, де монарх є не абсолютним володарем – «домінусом», а лише першим

серед рівних, «принцепсом». Наприкінці правління царя Петра I східна модель фактично перемогла і в українській спільноті, що призвело до придушення особистої ініціативи, уповільнення динаміки розвитку суспільства як у Росії, так і в Україні, а зрештою це спричинило суттєве економічне відставання Російської держави наприкінці XVIII – протягом XIX ст. та невідворотність соціальних революцій на початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Платонов С.Ф. К истории Московских земских соборов // Собр. соч. в 6-ти т. – Т.1. – М. : Наука, 2010. – С. 23–186.
2. Черепнин Л.В. Земские соборы Русского государства в XVI – XVII вв. – М. : Наука, 1978. – 420 с.
3. Писарькова Л.Ф. Государственное управление в России конца XVI – до конца XVIII ст. Эволюция бюрократической системы. – М. : РОССПЕН, 2007. – 743 с.; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М. : Высш. школа, 1983. – 352 с.
4. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – Л. : Наука, 1991. – 224 с.
5. Черепнин Л.В. Земские Соборы... С. 387.
6. Платонов С.Ф. К истории Московских земских... С. 34.
7. Скрынников Р.Г. Великий государь Иоанн Васильевич Грозный: в 2 Т. – Т.1. – Смоленск: Русич, 1996. – С. 318.
8. Письма и бумаги императора Петра Великого / Ред. Б.В. Кафенгауз – Т. VIII: июль – декабрь 1708 г. – Вып. 2. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 456, 478.
9. Там же, С. 453, 503.
10. Там же С. 428, 481.
11. Там же, С. 63, 476, 515.
12. Там же, С. 551.
13. Там же, С. 880.
14. Там же, С. 452.
15. Там же, С. 529.
16. Там же, С. 520, 533.
17. Там же, С. 565.
18. Там же, С. 434, 435.
19. Там же, С. 466, 584.
20. Там же, С. 956.
22. Там же, С. 459, 915.
23. Там же, С. 442.
24. Там же, С. 422, 527.
25. Там же, С. 430, 442, 450, 464.
26. Там же, С. 554, 828.
27. Там же, С. 473.
28. Там же, С. 584, 948.
29. Там же, С. 442.
30. Там же, С. 527, 548.
31. Там же, С. 882.
32. Там же, С. 471.